

MARIA KAŁAMAJSKA-SAEED

Stan zachowania cudownych obrazów Matki Boskiej z terenu dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego

Fenomen kulturowy, jakim był powszechny w Rzeczypospolitej kult cudownych obrazów, nie da się określić jednoznacznie. Stanowi złożone zjawisko społeczne, w którym nawarstwiają się różnorakie wątki – duchowość spleta się z doczesnością, w równym stopniu warte uwagi są problemy z zakresu sztuki, jak i polityki. Odnajdujemy w nim zarówno wzloty religijnej żarliwości, jak i przyziemną troskę o korzyści materialne, jakie osadom czy miasteczkom przynosili pielgrzymi. Jakikolwiek byłyby przyczyny powstania gęstej sieci miejsc wstawionych obecnością cudownego wizerunku, to zjawisko wrosło trwale w tkankę kultury polskiej i stanowi jeden z jej specyficznych elementów. Mam tu zresztą na myśli nie tylko kulturę narodu polskiego, lecz pojęcie szersze, któremu wypadaloby przydać miano kultury Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Kultu cudownych obrazów nie da się bowiem zawęzić do kręgu jednorodnego etnicznie czy wyznaniowo – był równie silny wśród łacinników, jak wiernych Kościoła Wschodniego, a co więcej – łączył ich przed tymi samymi wizerunkami, jak choćby w Wilnie u Ostrej Bramy lub w bazylikańskich monasterach w Żyrowicach na Białej Rusi czy w Poczaïowie na Ukrainie, by wspomnieć tylko miejsca o szczególnej sławie. Ta jedność przy zachowaniu różnorodności przetrwała unicestwienie państwa i rozbita została dopiero w połowie XIX w. wraz z kasatą Unii Brzeskiej. To dopiero od tej pory ludzie sami zaczęli się dzielić na prawosławnych i nieprawosławnych i wzajemnie zagradzać sobie dostęp do miejsc, w których wspólnie modlili się ich przodkowie.

Wymownym przykładem tego rodzaju myślenia stał się niemożliwy do rozstrzygnięcia, a ciągle na nowo podnoszony spór to, przed jakim to obrazem matka Mickiewicza uprosiła w Nowogródku jego zagrożone życie. Nikt dziś nie jest w stanie udowodnić, czy udała się przed cudowny obraz „katolicki” do miejscowego kościoła jezuitów, czy do równie cudownej ikony w unickiej wówczas cerkwi zamkowej. W owym czasie i w tym środowisku oba warianty były równie naturalne i prawdopodobne. O wyborze decydowało przekonanie o skuteczności pomocy, a nie nazwijmy to „ideologiczna” przynależność danego wizerunku.

Na marginesie warto zresztą dodać, że obraz od jezuitów miał być ponoć greckiego malowania, przywieziony z wojen moskiewskich za Zygmunta III, a ikona tzw. Matki Boskiej Zamkowej – malowana była na sposób zachodni, choć zachowywała bizantyjski schemat kompozycyjny¹.

Przytaczam ten przykład w celu uzmysłowienia złożoności problemu oraz dla podkreślenia wagi, jaką dla przyszłych syntez ma rzetelne rozpoznanie podstawowego materiału wyjściowego, to jest zgromadzenie i weryfikacja posiadanych informacji o cudownych wizerunkach.

Literatury mamy w tym zakresie niewiele i jest ona w dosłownym sensie wiekowa – trzy podstawowe kompendia ukazały się w końcu XIX w. lub pierwszych latach XX w.: Sadoka Barącz w 1891 r., Edwarda Nowakowskiego w 1902 r. i Alojzego Friedricha w 1911 r.² Zaletą sposobu myślenia autorów tych opracowań jest rozumowanie kategoriami obywateli całej Rzeczypospolitej i płynące stąd branie pod uwagę stanu sprzed rozbiorów. Zdecydowanie z nich najwartościowsze, autorstwa Nowakowskiego, podaje informacje bibliograficzne oraz, co niezwykle cenne, wymienia również wykorzystane źródła ikonograficzne, kierując czytelnika niejednokrotnie do skrajnie rzadkich ilustrowanych druków okazjonalnych z XVI–XVIII w., lub powołując się na przykłady z dużej kolekcji rycin z wizerunkami cudownych obrazów, jaką autor zgromadził, i która szczęśliwie przetrwała w krakowskim klasztorze kapucynów.

Już wówczas były to niejednokrotnie tylko wspomnienia o niegdyś istniejących obrazach, które podzieliły los kasowanych klasztorów i zamykanych kościołów. Szczególnie dotkliwie ucierpiały obszary zaboru rosyjskiego, gdzie poza dwiema wielkimi falami kasat klasztorów w latach trzydziestych XIX w. i po powstaniu styczniowym, doszła jeszcze kasata kościoła unickiego przeprowadzona na ziemiach Cesarstwa w 1839 r., a na terenie Królestwa Polskiego w 1875 r. Weźmy jeszcze pod uwagę rewolucję październikową, dwie wojny światowe i zastąpienie ortodoksyjnie prawosławnego caratu równie ortodoksyjnym, tyle że ateistycznym panowaniem Związku Radzieckiego, by obraz stanu zagrożenia obiektów kultu religijnego stał się wręcz zastraszający.

Dla badacza dziejów sztuki na rozległych obszarach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej podstawową trudność stwarzała jednak ich niedostępność trwająca kilkadziesiąt lat. Dopiero od niedawna zaczynamy prowadzoną jeszcze na niewielką skalę penetrację terenową. Idąc za przykładem kolegów dokonujących inwentaryzacji na Ukrainie, podjęłam podobną akcję na Litwie i Białorusi, na razie po terenach należących do 1939 r. do Polski, choć zainteresowania moje obejmują całe Wielkie Księstwo Litewskie.

¹M. Kałamajska-Saeed, *Obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem z fary nowogrodzkiej*, w: *Nowogrodzkie obrazy w konserwacji*, Warszawa 1993, s.17-23, tamże literatura; por. też: A. Kempfi, *Ty, co gród zamkowy nowogrodzki ochraniaasz z jego wiernym ludem*, „*Twórczość*” 1995, nr 4, s. 73-85.

²S. Barącz, *Cudowne obrazy Matki Najświętszej w Polsce*, Lwów 1891; [Edward Nowakowski] *O cudownych obrazach w Polsce Przenajświętszej Matki Bożej...* przez X. Wacława z Sulgostowa, Kraków 1902; A. Friedrich, *Historie cudownych obrazów Najświętszej Marii Panny w Polsce*, t. 4, Kraków 1911.

Już wstępne rozpoznanie przyniosło pewne wnioski natury ogólniejszej. Jeśli chodzi o wyposażenie kościołów, to zwłaszcza na Litwie zachowało się znacznie więcej niż na Ukrainie. Gorsza jest sytuacja na Białorusi, którą włączono do Związku Radzieckiego już po pierwszej wojnie. Relatywnie pokaźny jest stan liczebny elementów wyposażenia wnętrz kościelnych, zachowanych in situ na przedwojennych kresach polskich. Mimo przymusowej akcji przesiedleńczej pozostała dość znaczna liczba parafian, toteż na tych terenach nie spotykamy zjawiska podobnego do tego, jakie towarzyszyło exodusowi polskiej ludności z kresów południowych, to znaczy przenoszenia się wraz z możliwymi do uniesienia elementami wyposażenia lokalnego kościoła.

W kwestii cudownych obrazów bardzo wartościowym źródłem jest wydana w 1988 r. praca ks. Wincentego Zaleskiego *Sanktuaria polskie*, w której znalazły się wzmianki o 93 obrazach i rzeźbach uznawanych za cudowne. Po 1945 r. znalazły się one w granicach Polski, rozsiane od Gdańska po Śląsk i Podhale³. Nadto dzięki amatorskiemu, lecz nader pożytecznemu działaniu dra Tadeusza Kukiza z Niemodlina informacje te zostały uzupełnione o dane dotyczące kolejnych 43 obrazów Matki Boskiej – mniej lub bardziej cudownych czy sławnych, jakie przewędrowały z Podola i Wołynia na tereny zasiedlone przez przymusowych repatriantów⁴.

Mimo zastrzeżenia, że nie będę się zajmowała wizerunkami z obszaru Ukrainy, nie sposób nie wspomnieć o najślynniejszym z nich – cudownym obrazie z kościoła karmelitów bosych w Berdyczowie. Dotychczas wszystko wskazuje na to, że ów wizerunek – znany z bardzo wielu rycin, ale z ani jednej fotografii – przepadł bezpowrotnie. Karmelici opuszczając swój klasztor nie mogli zabrać obrazu. W Berdyczowie, położonym na wschód od granicznego Zbrucza, do 1926 r. pozostawał ostatni z zakonników. Po jego śmierci kościół został zamieniony w muzeum, a ostatnią informacją na temat obrazu, jaka dotarła do Polski w 1938 r., była enigmatyczna wzmianka, iż został powierzony w dobre ręce. Jeśli nawet znalazła się taka osoba, to wszelki słuch o niej zaginął, wraz z cennym depozytem. Intensywne poszukiwania prowadzone przez polskich karmelitów bosych, którzy przed kilku laty objęli kompletnie zdewastowany kościół berdyczowski, nie dały żadnego wyniku. Na warszawskim Kamionku przetrwało natomiast dalekie echo obrazu. Jest nim malarska kopia jednej z rycin wykonanych przez Teodora Rakowieckiego na uroczystości związane z koronacją berdyczowskiej Madonny w 1756 r.

Powracając do zasadniczego wątku, przywołajmy dane, które powinny uzmysłowić skalę problemu. Według dostępnych opracowań naliczyłam 193 cudowne obrazy Matki Boskiej, które czczone były na terenie Wielkiego Księstwa. Znajdowały się zarówno w kościołach rzymskokatolickich, jak i cerkwiach unickich i cieszyły kultem wiernych obu wyznań, co pociąga za sobą konieczność łącznego ich uwzględnienia.

³ S. Zaleski, *Sanktuaria polskie*, Warszawa 1988.

⁴ Wyniki publikowane m.in. w „Spotkaniach z Zabytkami”.

Pozytywne wiadomości mamy dotychczas tylko o 54 z owych 193 obrazów, co jednak stanowi prawie 28%, czyli zaskakująco dużo. Wspomniana liczba dotyczy obrazów z miejscowości, które znajdują się poza obecnymi granicami Polski, ale można ją jeszcze powiększyć, jeśli uwzględnimy 10 obrazów z obszaru Podlasia. Podczas ewakuacji w 1915 r. zostały wywiezione w głąb Rosji i dotąd pozostają nie odnalezione obrazy z cerkwi w Supraślu oraz kościoła poddominikańskiego w Różanymstoku, ale cudowne obrazy z Kodnia, Hodyszewa, Ostrożan, Juchnowca, Sejn, Sidry, Płonki i Krasnoboru zachowały się w swych pierwotnych miejscach nadal i są otoczone kultem.

Tylko dwa spośród zachowanych cudownych obrazów trafiły do Polski: obraz jurowicki jeszcze w czasie zaborów został przewieziony przy udziale rodziny Kieniewiczów do Krakowa⁵, a drugi, wiązany przez tradycję z osobą Jana Sobieskiego, drogą koligacji rodzinnych znalazł się u Radziwiłłów w Nieświeżu i w rękach tej rodziny pozostaje; ostatnio był udostępniony na wystawę w trzechsetlecie odsieczy wiedeńskiej na Wawelu⁶. Wobec blisko dwustu obrazów przewiezionych z południowych kresów jest to procent znikomy. Można zatem zaryzykować przypuszczenie, że dalsza penetracja obszarów byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego przynieść może jeszcze wiele znalezisk.

Przytoczona na wstępie liczba 193 cudownych wizerunków odnotowanych w literaturze na pewno nie odpowiada stanowi rzeczywistości, skoro już na wstępie badań dało się ją powiększyć o nieznanne Nowakowskiemu obrazy w Krewie, Użugościu, Skorulach i Żołudku. Nowe informacje przyniosła też wydana ostatnio na Litwie książka Laimy Šinkūnaitė *Litwa – ziemia Marii*⁷. Przed zbyt optymizmem chroni jednak świadomość, że wiele obrazów zapewne padło bezpowrotnie, inne zaś zatraciły się w anonimowości w ciągle jeszcze niedostępnych magazynach muzealnych. Szansa rozpoznania i ujawnienia przechowywanych w nich obrazów jest znikoma. W grę wchodzi takie względy jak znane zjawisko „przywiązywania się” muzeów do obiektów, które się w ich zbiorach znalazły, dalej niedostateczne przygotowanie merytoryczne personelu, wreszcie niepełna lub wręcz żadna dokumentacja obiektów przejmowanych z zamykanych kościołów.

Jaka stąd płynie konkluzja? Ano taka, że przeszkody istnieją po to, by je pokonywać. Praca do wykonania jest ogromna, ale jej podjęcie jest niezbędne i to we wspólnym interesie wszystkich tych krajów, które należą do spadkobierców dawnej Rzeczypospolitej.

⁵ A. Kieniewicz, *Nad Prypecią dawno temu... Wspomnienia zamierzcblej przeszłości*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1989, s. 38-39.

⁶ *Odsiecz wiedeńska 1683. Wystawa jubileuszowa w Zamku Królewskim na Wawelu w trzechsetlecie bitwy*, Kraków 1990, t. 1, kat. 116; t. 2, il. 115.

⁷ L. Šinkūnaitė, *Litwa – Marijos žemė*, Marijampolė 1993. Praca zawiera informacje historyczne oraz barwne reprodukcje 37 czczonych obrazów znajdujących się w obecnych granicach Litwy.

Aneks

Cudowne obrazy Matki Boskiej istniejące na obszarze Litwy i Łotwy oraz na Białorusi

1. Anglona – kopia Matki Boskiej Trockiej z 1753 r.
2. Boruny – obraz rzekomo z 1691 r., konserwowany w 1929 r. przez Helenę Schramównę, w 1945 r. przez Łucję Bałzukiewiczównę i w 1960 r. przez Elenę Šmigelskaite w Wilnie.
3. Brześć – obraz z kościoła bernardynek, typ „Il silenzio” (Matka Boska i chłopięcy św. Jan Chrzciciel czuwający nad śpiącym Dzieciątkiem), ok. połowy XVII w.
4. Budśląw – obraz sprzed 1613 r., przetrwał na miejscu w pozbawionym księdza kościele, 1990-1991 konserwowany w Mińsku przez Wiktora Łukaszewicza. Sanktuarium budśląwskie, ponownie przywrócone do życia w 1992 r., gromadzi tłumne pielgrzymki z całego obszaru Białorusi.
5. Druja – w typie Santa Maria Maggiore, ok. 1700; kopia obrazu z kościoła dominikanów w Poporciu; w Druji pierwotnie w kościele dominikanów, następnie bernardyń, obecnie w kościele parafialnym w sąsiedniej Idolcie.
6. Ejsmonty Wielkie – w typie Santa Maria Maggiore, 1 poł. XVIII w.
7. Głębokie – barokowa kopia Santa Maria Maggiore z około połowy XVII w., zw. Podchórną od umiejscowienia jej ołtarza w miejscowym kościele karmelitów bosych, skąd po kasacie klasztoru i przejściu kościoła na cerkiew przeniesiona została do kościoła parafialnego i w nim pozostaje, choć pamięć o cudowności obrazu już się zatarła.
8. Grodno – w d. kościele jezuitów, obecnej katedrze, tzw. kongregacka lub studencka, malowana na blasze kopia Santa Maria Maggiore sprzed 1655 r., od 1664 r. w kościele grodzieńskim.
9. Grodno – d. kościół franciszkanów, obraz Matki Boskiej Anielskiej.
10. Gudohaje – d. kościół karmelitów bosych, ikona Matki Boskiej Włodzimierskiej, zapewne z XVII w.
11. Jurewicze – obraz z połowy XVII w., po zamknięciu kościoła i zamienieniu go na cerkiew, od 1864 r. znajduje się w Krakowie, w kościele jezuitskim pod wezwaniem św. Barbary.
12. Kalwaria Żmudzka – barokowa kopia obrazu typu Eleusa., przed 1640 r.
13. Kosów Poleski – kopia warszawskiego obrazu Matki Boskiej Łaskawej, fundacja Kazimierza Lwa Sapiehy (zm. 1656).
14. Kowno – kościół Trójcy Św. bernardynek (obecnie seminaryjny).
15. Krewo – obraz barokowy około 1700 r., nie wzmiankowany w literaturze; pochodzi z kościoła parafialnego, konserwowany 1937 r. przez wileńską malarkę Łucję Bałzukiewiczównę.

16. Lida – Matka Boska Różańcowa, barokowy 2 połowy XVII w., w kościele parafialnym (pofranciszkańskim).

17. Łahiszyn – obraz z datą 1663 r.

18. Merecz – kościół dominikanów, obraz Matki Boskiej Loretańskiej, ok. 1615 r.

19. Mińsk – ikona z cerkwi Trójcy Św. bazylianek, obecnie w katedrze prawosławnej (d. kościół bernardynów).

20. Mińsk – kościół bernardynek: obraz znany tylko z ryciny (może identyczny z zachowanym w bardzo złym stanie w kościele parafialnym w Nieświeżu).

21. Nieśwież – obraz Matki Boskiej Loretańskiej, pamiątka po królu Janie III, odziedziczona przez Radziwiłłów, do 1939 r. w kaplicy zamkowej, nadal w posiadaniu tej rodziny w Warszawie.

22. Nowogródek – barokowa kopia z połowy XVIII w. nie istniejącego obrazu z początku XVII w. z kościoła jezuickiego, obecnie w farze, konserwowana w Warszawie w 1992 r.

23. Olsiady – kościół parafialny, barokowy XVIII w.

24. Olwita (Poszyrwinty) - obre Matki Boskiej Loretańskiej z daru Anny z Ketlerów Radziwiłłowej, przed 1619 r.

25. Piwoszuny - kościół pobenedyktyński, obraz z ok. 1640 r.

26. Pożajście – obraz szkoły flamandzkiej sprzed 1661 r., po kasacie klasztoru kamedułów przeniesiony do fary (obecnej katedry) w Kownie, gdzie nadal pozostaje.

27. Rosienie – kościół dominikanów, obecnie parafialny.

28. Rykonty – kościół parafialny, poddominikański.

29. Skorule – kopia obrazu z końca XVI w., nie notowanego w literaturze, rozpoznanego dzięki rycinie z 1689 r. w druku dedykowanym kanonikowi Aleksandrovi Skorulskiemu, potomkowi fundatora.

30. Subotniki – malowana na blasze kopia Matki Boskiej Białynickiej, barokowa, około połowy XVII w.

31. Szumsk – obraz Matki Boskiej Częstochowskiej z kościoła dominikanów, po kasacie klasztoru i przejściu kościoła na cerkiew przeniesiony do kościoła par. (podominkańskiego) w Ostrowcu na Białorusi, gdzie dotąd się znajduje.

32. Szydłów – kopia Santa Maria Maggiore, w sukienkach wykonanych w Królewcu w 1674 r. przez Wawrzyńca Hoffmana, konserwowana 1957 r. przez Elenę Šmigelskaitė.

33. Telsze – rzeźba Matki Boskiej Loretańskiej u bernardynów, w obecnej katedrze.

34. Troki – obraz z kościoła farnego, zapewne gotycki, przemalowany w XVII w., koronowany w 1718 r. jako pierwszy na Litwie, a drugi po Matce Boskiej Częstochowskiej; stale pozostaje w Trokach, w 1994 r. w Wilnie przeprowadzona konserwacja.

35. Troki Stare – tzw. Witoldowa – obraz datowany na XVI w., od XIX w. i nadal w katedrze wileńskiej.

36. Twery – ikona Matki Boskiej Tychwińskiej, XVI w.

37. Użugóść – obraz w 1775 r. przywieziony z Mohylewa, kopia Matki Boskiej Białynickiej.

38. Wasiliszki – obraz z końca XVII w., pochodzący z kościoła dominikanów, po kasacie klasztoru i zamienieniu kościoła na cerkiew umieszczony w kościele parafialnym w sąsiednich Starych Wasiliszkach.

39. Wilno – Matka Boska Łaskawa w kościele św. Piotra i Pawła na Antokolu.

40. Wilno – Matka Boska Święto-Michalska, pierwotnie w kościele bernardynek, obecnie w katedrze, srebrne sukienki i klejnoty przepadły.

41. Wilno – kościół poddominikański pod wezwaniem Św. Ducha.
42. Wilno – brama Trocka, obecnie w kościele parafialnym w Niemenczynie, jedna ze starszych kopii Matki Boskiej Trockiej z 1665 r.
43. Wilno – kościół jezuicki Św. Jana, Matka Boska z dzieciątkiem stojącym na jej kolanach (obecnie przechowywany w siedzibie Kurii).
44. Wilno – kościół jezuicki Św. Jana, rzeźba Matki Boskiej Loretańskiej, obecnie w katedrze.
45. Wilno – kościół jezuicki św. Jana, tzw. Matka Boska Studencka – kopia Częstochowskiej, konserwowany w Wilnie w 1994 r.
46. Wilno – kościół Św. Jana, obraz Matki Boskiej Bolesnej, obecnie w Ostrowcu na Białorusi.
47. Wilno – kościół Św. Jana, kopia obrazu Matki Boskiej Białynickiej, obecnie w zbiorach Muzeum Narodowego w Wilnie
48. Wilno – kościół Wszystkich Świętych, karmelitów trzewickowych, tzw. Matka Boska Anielska, obecnie Ostrowiec na Białorusi, kościół poddominikański.
49. Wilno – Matka Boska Ostrobramska, po pobieżnej konserwacji w 1994 r. (oczyszczenie).
50. Wilno – trynitarze na Antokolu, obraz po kasacie przeniesiony do kościoła Św. Jana w Wilnie, po 1948 r. w kościele poddominikańskim Św. Ducha, gdzie zgromadzo obraz z zamykanych kościołów wileńskich, następnie trafił (wraz z kilkoma innymi, pochodzącymi z kościołów pod wezwaniem Wszystkich Świętych i św. Jana) do Ostrowca na Białorusi, gdzie się obecnie znajduje.
51. Wilno – kościół Św. Filipa i Jakuba (dominikanów) – barokowa ikona Hodegetrii po połowie XVII w.
52. Wornie – katedra, kopia obrazu Matki Boskiej Trockiej, 1 połowa XVII w.
53. Żołudek – obraz z kaplicy dworskiej w Krasuli koło Żołudka, barokowy, XVIII w.
54. Żyrowice – cerkiew pierwotnie prawosławna, potem unickich bazylianów, od 1839 r. ponownie prawosławna. Jeden z najstarszych na Litwie ośrodków pielgrzymkowych. Wspomniany 1636 r. – obok Trok – w relacji biskupa Abrahama Wojny o stanie diecezji.